

Sławomir Kułacz
Wyższa Szkoła Bankowa, Gdańsk
ORCID 0000-0001-9088-0889
e-mail: slawomir.kulacz@gmail.com

Konstrukcje hybrydalne z *Panje-* w języku niemieckim

Hybrid words with *Panje-* in German

The article discusses the origins and the spread of hybrid words containing the element *Panje-* borrowed from Polish into German.

Słowa kluczowe: konstrukcja hybrydalna, panje, panjewagen, front wschodni
Key words: hybrid construction, Panje, Panjewagen, Eastern Front

Wprowadzenie

Początkowe walki frontu wschodniego I wojny światowej toczyły się na ówczesnym pograniczu niemiecko-rosyjskim i austro-węgiersko-rosyjskim: w Prusach Wschodnich, na Lubelszczyźnie i w Galicji Wschodniej. Sukcesy państw centralnych latem 1915 r. przesunęły front daleko w głąb Imperium Rosyjskiego; ciągnął się on od Zatoki Ryskiej przez Pińsk po Bukowinę. Wiosną 1918 r., po traktacie brzeskim, państwa centralne rozszerzyły swoją strefę okupacyjną jeszcze dalej na wschód; pod ich kontrolą znalazły się tereny dzisiejszej Estonii, Łotwy, Litwy, Białorusi i Ukrainy.

Żołnierze armii niemieckiej po raz pierwszy masowo zetknęli się z ludnością Królestwa Polskiego już jesienią 1914 r. W miarę posuwania się na wschód wkraczali na tereny zamieszkałe przez Białorusinów i Rosjan. Pochodzący z jednego z najbogatszych krajów Europy żołnierze obserwowali ludzi żyjących niekiedy w skrajnej biedzie spotęgowanej wojną. Ich nieco protekcyjny stosunek znalazł odzwierciedlenie w języku. Mowa o wyrazie zapożyczonym z języka polskiego – *Panje* – oraz grupie konstrukcji hybrydalnych w rodzaju *Panjepferd* i *Panjewagen*, które są przedmiotem poniższych rozważań.

Nie występują one w wydanym niecałą dekadę przed wybuchem I wojny światowej opracowaniu dr. Paula Horna dotyczącym niemieckiej gwary żołnierskiej (1905), a pojawiają się w podobnych pracach wydanych już podczas wojny. Odżyły podczas kolejnej wojny światowej, tym razem na stałe wpisując się w słownictwo niemieczyzny.

1. Definicja

Będące przedmiotem poniższych rozważań rzeczowniki złożone, składające się z elementu polskiego zapożyczonego do niemieczyzny z elementami niemieckimi, nazywam tu konstrukcjami hybrydalnymi, co odpowiada niemieckiemu *Hybridbildung* (por. Bußmann 2002: 285) i angielskiemu *hybrid* (lub *hybrid word*). W literaturze spotyka się, jakkolwiek rzadko, także termin *twory hybrydyczne* (por. Rybicka 1976: 97)¹.

Konstrukcją hybrydalną nie jest wyraz *Panje* (należy go określić jako zapożyczenie leksykalne), ale kilkakrotnie przywołany został w celu pełniejszego zobrazowania genezy tytułowego zjawiska.

2. Pochodzenie, przykłady, popularność

U podstaw zaobserwowanych konstrukcji hybrydalnych leży forma wołacza rzeczownika *pan – panie* [ˈpãńe]. Występująca tu dźwięczna spółgłoska nosowa podniebienna [ń] obca jest niemieckiemu systemowi fonicznemu, toteż przyswojona została pod postacią zbitki spółgłoskowej [nj], podobnie jak w rosyjskich imionach Anja czy Tanja.

Fakt, że przyswojono właśnie ten wyraz i w tej konkretnej formie, daje się wytłumaczyć uwarunkowaniami ówczesnych kontaktów niemieckich wojskowych z Polakami. Ci pierwsi występowali z pozycji władzy i siły, wkroczyli na polskie ziemie przemocą, domagając się różnego rodzaju świadczeń i posłuszeństwa. Rekwirowali zapasy żywności, zwierzęta i chłopskie furmanki. Nie było to zresztą niczym wyjątkowym, ponieważ armie już w czasach przedwojennych planowały pozyskanie żywności i środków transportowych od ludności z terenów przyfrontowych. Wynajęty wóz, jak też i sam obowiązek oddania go do dyspozycji wojska, nazywano podwoładą². W mowie Polaków,

¹ Głębsze studia nad konstrukcjami hybrydalnymi na gruncie slawistycznym podjęli w zasadzie jedynie autorzy artykułów opublikowanych w tomie pod redakcją Stefana Warchoła (1986).

² Ekwiwalentnym terminem, używanym zarówno w Niemczech jak i Austro-Węgrzech, był *Vorspann* (Schmid 1915: 287).

a konkretnie w zwrotach do rozmówców, wyróżniała się stosunkowo prosta do naśladowania i często powtarzana grzecznościowa forma *Panie!* Na postać pożyczki wpłynął też fakt, że cały personel armii niemieckiej stanowili mężczyźni. Woźnicami byli również tylko mężczyźni.

Niemiecki generał Erich Ludendorff genezie słownictwa typu *Panjewagen* poświęcił cały akapit w swoich wspomnieniach *Meine Kriegserinnerungen*, jasno wskazując na jesień 1914 r. jako moment, kiedy wojsko niemieckie zdane było na polskie wozy i polskich woźniców:

Unsere Kolonnen und Trains führten in der Mehrzahl für den polnischen Kriegsschauplatz zu schwere Wagen. Sie waren zudem nicht zahlreich genug. Ich erbat daher von General v. Conrad die Gestellung von leichten Trainkolonnen, die wir in dem erforderlichen Umfange erhielten. Sie bestanden aus ganz leichten Fuhrwerken, mit leichten, bedürfnislosen Pferden bespannt, von bäuerlichen Kutschern geführt. Bald bürgerte sich der Name „Panje“kolonnen ein. Panjepferd und Panjewagen haben auch im Westen Bedeutung gewonnen. Der Name kam daher, daß sich die Kutscher gegenseitig mit „Panje“, „Herr“, anredeten und ebenso von unseren Soldaten gerufen wurden. | Nasze kolumny transportowe i tabor dysponowały głównie wozami zbyt ciężkimi jak na polski teatr działań wojennych. Było ich poza tym zbyt mało. Poprosiłem zatem generała von Conrada [właśc. Franza Conrada von Hötendorf, szefa Sztabu Generalnego sojusznicznych Austro-Węgier – S.K.] o udostępnienie lekkich kolumn taborowych, które otrzymaliśmy w żądanej liczbie. Składały się z bardzo lekkich furmanek ciągniętych przez lekkie, niewymagające konie i prowadzonych przez chłopów. Wkrótce rozpowszechniła się nazwa „*Panje*”kolonnen. *Panjepferd* i *Panjewagen* zyskały na znaczeniu także na zachodzie. Nazwa wzięła się od tego, że furmani zwracali się do siebie nawzajem i wołali do naszych żołnierzy per „*Panje*” (panie!). (1919: 60–61, przeł. S.K.)

Zapóżyczony pod postacią *Panje* rzeczownik pełnił w niemieckich rzeczownikach złożonych funkcję przydawki. Stał się produktywną podstawą co najmniej kilkunastu kolejnych nazw wszystkiego co wschodnie, przaśne, polskie, białoruskie czy rosyjskie. Najczęściej spotyka się pisownię łączną (*Panjehaus*), choć możliwy był także zapis z łącznikiem (*Panje-haus*) lub rozdzielny (*Panje Haus*).

W gwarze żołnierskiej utrwaliła się nazwa samego chłopca: *der Panje* (liczba mnoga: *die Panjes*) oraz wiele konstrukcji hybrydalnych: *die Panjefrau* ‘chłopka’, *die Panjekinder* ‘chłopskie dzieci’, *das Panjebett* ‘chłopskie łóżko’, *das Panjehaus* ‘chłopski dom’, *die Panjehütte* ‘chłopska chata’, *das Panjepferd* ‘chłopski koń’. *Die Panjemilch*, *das Panjebrot* i *die Panjeeier* – to ‘mleko’, ‘chleb’ i ‘jaja’ pozyskiwane od chłopów (Hochstetter 1916: 18).

Nazywany tak obiekt nie musiał jednak koniecznie należeć do chłopca; nazwano tak np. wiejski most (*die Panjebrücke*). Wreszcie – notowano też wyraz *Panjeschnaps* określający produkowaną przez chłopów wódkę (Bergmann 1916: 34). Na tym tle wyróżnia się bardzo ironiczne określenie rosyjskiego

szlachcica: *der Edelpanje* (Hochstetter 1916: 18). Jak widać, proces tworzenia nowych konstrukcji hybrydalnych ograniczała tylko wyobraźnia żołnierzy.

Wzrost popularności tego rodzaju słownictwa spotkał się z reakcją po stronie polskiej. Posługujący się pseudonimem „Reflex” autor notki w „Kurierze Lwowskim” z 21 stycznia 1917 r. nowe zjawisko językowe dostrzegł w prasie niemieckojęzycznej i za jego promotorów uważał dziennikarzy:

„Panje”

Jest to nowy wyraz niemiecki, utworzony w czasie wojny przez sprawozdawców na wschodnim froncie. Przeglądając niemieckie pisma ilustrowane, lub czytając opisy korespondentów w gazetach spotykamy takie dziwolągi jak „panjewagen”, „panjepferd”, „panjehaus”, „panjemütze” itp. Po bliższym zbadaniu rzeczy dowiadujemy się, że „panje” oznacza tyle, co chłopski. Widocznie dlatego że, chłop nasz mówi do Niemca per panie, nazwali go sami „panje” i wyrazem tym określają jego otoczenie i przedmioty codziennego życia.

Ostatni nr. „Die Woche” obfituje w te kwiatki. Najkapitałniejsze zaś były obrazki jakiegoś malarza wojennego w innym piśmie ilustr[owanym] przedstawiające naszego chłopca i babkę z objaśnieniem, że jest to „panje” i „matka”.

Ponieważ te dziwolągi się powtarzają, byłoby wskazaniem, by nasze pisma niemieckie, które mają za zadanie informować Niemców o Polsce, lub też ci Niemcy, którzy znają język polski, wykazali autorom i czytelnikom bezmyślność tego wyrazu i brak znajomości stosunków [tj. realiów]. Niech im powiedzą, że istnieje „Panieverstand” [rozum chłopski], który nad taką „Völkerkunde” [etnologia] ubolewa i śmieje się. („Kurier Lwowski” 21 stycznia 1917, s. 5)

„Reflex” poprawnie ustalił etymologię i zakres występowania konstrukcji z *Panje-*. Wyraźnie odbierał je jako poniżające. Nie dostrzegł jednak, że pochodzą one z gwary żołnierskiej.

Renesans popularności konstrukcji z *Panje-* nastąpił podczas II wojny światowej; występowały one przede wszystkim w relacjach osobistych z walk w Polsce i Związku Radzieckim. Szczególnie często spotyka się wyraz *Panjewagen*. Przykładem jest dziennik Rembranda Elerta z kampanii w Polsce:

Endlich kommt der Unteroffizier zurück. Er hat ein Pferd und einen Panjewagen aufgetrieben, auf dem nun alles verladen wird. | Plutonowy w końcu wrócił. Zdobył konia i Panjewagen, na który teraz wszystko ładujemy. (Elert 1942: 33, przeł. S.K.)

Wyraz ten przewija się także w monografiach jednostek wojskowych wydawanych po wojnie. Przykładem może być monografia 83. Pułku Piechoty z Jeleniej Góry (Kranz 1975: 87).

Współcześnie posłużył się nim także amerykański historyk, pisząc o przekazaniu pewnej liczby lekkich wozów niemieckiej 11. Armii wiosną 1915 r. przez Austriaków (DiNardo 2012: 83). Tłumacz w stosownym przypisie wyjaśnił etymologię ich zwyczajowej nazwy, poprawnie wskazując na jesień 1914 r. jako moment, gdy użyto jej po raz pierwszy.

3. *Panje*- w słownikach jedno- i dwujęzycznych

W świetle powyższego wywodu historycznego nie dziwi, że leksemów z *Panje*- nie znajdziemy w słynnym *Deutsches Wörterbuch* Jacoba i Wilhelma Grimmów z 1889 r. Nie odnotował ich jednak także *Deutsches Fremdwörterbuch* z 1942 r., *Trübners Deutsches Wörterbuch* z 1954 r. ani *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache* z 1957 r.

W tabeli poniżej zaprezentowano wyniki przeglądu słowników języka niemieckiego, które uwzględniają leksem *Panje* oraz spokrewnione z nim konstrukcje hybrydalne. Cytowane są tu jedynie definicje, kwalifikatory pragmatyczne i ewentualne etymologie, z pominięciem informacji gramatycznej.

Słownik/ Leksem	Panje	Panjeferd	Panjewagen
DDGWDDS	[poln. Panje = Anredeform von pan = Herr] (veraltet, noch scherzh.) polnischer oder russischer Bauer. pol. Panje = zwrot grzecznościowy od pan (przest., żart.) polski lub rosyjski chłop	mittelgroßes, sehr zähes u. genügsames Pferd Osteuropas średniej wielkości, bardzo wytrzymałe i niewymagające koń występujące w Europie Wschodniej	einfacher, kleiner, von einem Pferd zu ziehender Holzwagen prosty, mały drewniany wóz ciągnięty przez konia
DWW	russ. poln., Bauer [zu poln. Pan „Herr“] ros., pol. chłop [od pol. pan]	kleines russ. Pferd mały rosyjski koń	kleiner, einfacher, von einem Pferd gezogener Wagen mały, prosty wóz o zaprzęgu konnym
DGWDDS	scherzh. oder abwertend <i>russischer Bauer</i> [zu Pan] żart. lub pejor. rosyjski chłop [od Pan]	kleines, robustes, genügsames Arbeitspferd in Osteuropa (bes. in der UdSSR) niewielki, silny, wytrzymały koń roboczy występujący w Europie Wschodniej (gł. w ZSRR)	von einem Pferd gezogener kleiner Wagen niewielki wóz o zaprzęgu konnym
WDDGS	–	kleines, genügsames russisches Pferd niewielki, wytrzymały rosyjski koń	in einigen osteuropäischen Ländern benutzter kleiner, einfacher, meist von einem Pferd gezogener Holzwagen niewielki, prosty wóz, głównie o zaprzęgu konnym, używany w niektórych krajach Europy Wschodniej
BWDW	scherzh. russischer od. polnischer Bauer [< poln. Panie, Vokativ zu pan „Herr“] żart. rosyjski lub polski chłop [<pol. Panie, wołacz od pan]	kleines, genügsames Pferd aus Osteuropa [zu Panje] niewielki, wytrzymały koń z Europy Wschodniej	kleiner, einfacher, von einem Pferd gezogener Wagen [zu Panje] niewielki, prosty wóz o zaprzęgu konnym

Nasuwa się wiele wniosków. Słowniki DDGWDDS, DWW i DGWDDS wskazują, że wyraz ten zawdzięcza swą formę polskiemu rzeczownikowi *pan*. BWDW jest w tym zakresie najbardziej precyzyjny, bo wskazuje na formę wołacza.

Nie można bez zastrzeżeń przyjąć kwalifikatora pragmatycznego: *scherzhaft* ‘zartobliwy’. W DGWDDS użyto kwalifikatora *abwertend* ‘pejoratywny’ i to on najlepiej opisuje nacechowanie wyrazu *Panje*, przynajmniej w dawnych użyciach. Autorzy jednego z nowszych słowników, DDGWDDS, zdecydowali się na użycie kwalifikatora chronologicznego *veraltet* ‘przestarzały’. Żaden z analizowanych słowników nie zastosował kwalifikatorów przy tworach hybrydalnych z *Panje*-.

WDDGS nie odnotowuje oddzielnego hasła dla *Panje*, wskazuje jedynie polskie pochodzenie członu *Panje*- w tworach hybrydalnych, choć bez przywołania konkretnego etymonu.

W definicjach wskazuje się bądź to ogólnie na Europę Wschodnią, bądź też precyzyjnie na polskich lub rosyjskich chłopów, wyraźnie pomijając chłopów białoruskich, a stanowili oni niemały odsetek mieszkańców okupowanych przez Niemców ziem. Definicja DGWDDS, w której mowa jedynie o chłopach rosyjskich, jest zdecydowanie zbyt wąska, a przez to nie do przyjęcia.

Należy wreszcie odnotować wystąpienie hasła *Panjewagen* w OGD3:

Panjewagen – small wooden cart drawn by a horse | niewielki drewniany wóz o zaprzęgu konnym.

Brakuje tu jednak zapisu wymowy, która mogłaby być pomocna dla użytkowników języka angielskiego, oraz informacji na temat etymologii.

4. Dalsze losy *Panje*-. Zakończenie

Warto zauważyć, że zjawisko występowania słownictwa z *Panje*- nie ograniczało się do gwary żołnierskiej. Dzięki modzie na kartki pocztowe i sprawnie działającym pocztom polowym, zdjęcia i poczówki z frontowego życia, podpisane z wykorzystaniem nowego słownictwa, trafiały w głąb ojczyzny. Nowe twory językowe wkrótce utrwaliła także prasa. W ten sposób zapoznawała się z nimi ludność cywilna i przyszli żołnierze.

Niewielkie, wytrzymałe konie, przypominające konika polskiego, znane są do dziś w krajach niemieckojęzycznych jako *Panjeferd*³. Bezcenne usługi, jakie te zwierzęta wyświadczyły armii niemieckiej podczas obu wojen świa-

³ <<https://de.wikipedia.org/wiki/Panjeferd>>, dostęp: 14.02.2018.

towych, spowodowały, że w przeciwieństwie do innych nazw z *Panje-* nazwa *Panjeferd* jest wartościowana pozytywnie.

Konstrukcje z *Panje-* utrwalone zostały także w tytułach niemieckojęzycznych książek. Przykładami są: *In Russland steht ein Panjehaus. Gereimte Enttäuschungen* (Soehle ok. 1943), *King, der Schimmel und Das Panjeferdchen* (Heidrich 1971) oraz *Iwan, das Panjeferd. Eine Kindheit zwischen Krieg und Frieden...* (Bucholz 2008).

Polski czytelnik miał okazję zetknąć się z wyrazem *Panjeferd* czytając *Rozmowy z katem* Kazimierza Moczarskiego, który relacjonował wspomnienia Jürgena Stroopa: „Takie koniki niczego nie potrzebują, a są piekielnie wytrzymałe i silne. Nazywał je panje-pferde”. (Moczarski 1996: 53). Strop wiedzę o nich czerpał oczywiście z własnych doświadczeń, jako że w czasie I wojny światowej walczył m.in. na froncie wschodnim.

Z bogactwem polsko-niemieckich rzeczowników hybrydalnych spotykają się raczej tylko osoby zgłębiające pamiętniki żołnierskie z okresu I i II wojny światowej. Do szerszej świadomości Polaków przebiła się zaś tylko pierwsza chronologicznie konstrukcja hybrydalna: *Panjewagen*.

Skróty słowników

- BWDW – *Brockhaus Wahrig. Deutsches Wörterbuch in sechs Bänden*. Band 5: P–STD. Hrsg. von G. Wahrig, H. Krämer, H. Zimmermann. Wiesbaden: F.A. Brockhaus; Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1983.
- DDGWDDS – *Duden. Das große Wörterbuch der deutschen Sprache: in zehn Bänden*. Bearb. W. Scholze-Stubenrecht et al. Band 6: Lein–Peko. Mannheim: Dudenverlag, 1999.
- DFWB – *Deutsches Fremdwörterbuch*. Bbegonnen von H. Schulz, fortgeführt von O. Blaser. Zweiter Band L–P. Trübner: Berlin, 1942.
- DGWDDS – *Das große Wörterbuch der deutschen Sprache*, erarbeitet von U. Hermann, unter Mitarbeit von H. Leisering und H. Hellerer. Leipzig: Parkland, 1990.
- DWG – *Deutsches Wörterbuch* von Jacob und Wilhelm Grimm. Siebenter Band. Leipzig, 1889.
- EWDDS – *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. F. Kluge, Berlin: Walter de Gruyter & Co., 1957.
- OGD3 – *Oxford German Dictionary third edition*. Chief eds. W. Scholze-Stubenrecht, J. B. Sykes. Oxford: Oxford University Press, 2008.
- TDW – *Trübners Deutsches Wörterbuch*. Hrsg. Walther Mitzka. Fünfter Band O–R. Berlin, 1954.
- WDDGS – *Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache*. 4. Band M–Schinken. Hrsg. von R. Klappenbach und W. Steinitz. Berlin: Akademie-Verlag, 1980.

Relacje i wspomnienia

- Elert, R. (1942): *Reiter im Polenkrieg*. Hamburg: Hanseatische Verlagsanstalt AG.
Ludendorff, E. (1919): *Meine Kriegserinnerungen*. Berlin: Ernst Siegfried Mittler und Sohn.
Moczarski, K. (1996): *Rozmowy z katem*. Oprac. A. Kunert. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Literatura

- Bußmann, H. (2002): *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Dritte, aktualisierte und erweiterte Auflage. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag.
DiNardo, R.L. (2012): *Przełom. Bitwa pod Gorlicami–Tarnowem 1915*. Przel. J. Szkudliński. Poznań: Rebis.
Hochstetter, G. (1916): *Der feldgraue Büchmann. Geflügelte Kraftworte aus der Soldatensprache*. Berlin: Verlag der „Lustigen Blätter“.
Horn, P. (1905): *Die deutsche Soldatensprache*. Gießen: Alfred Töpelmann.
Kranz, B. (1975): *Geschichte der Hirschberger Jäger 1920 bis 1945. Vom Jägerbataillon des 7. (Preuss.) Infanterie-Regiments zum Jäger-Regiment 83*. Bad Salzflun: Lemgo.
Rybicka, H. (1976): *Losy wyrazów obcych w języku polskim*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
Schmid, H. (1915): *Taktisches Handbuch*. Wien: Selbstverlag Hugo Schmid.
Warchoń, S. (red.) (1986): *Formacje hybrydalne w językach słowiańskich*. Lublin: UMCS.

Prasa

„Kurier Lwowski” R. 1917.

Summary

The article discusses the origins and the spread of hybrid words containing the element *Panje*- borrowed from Polish into German. The first documented uses of the hybrid *Panjewagen* date back to the early months of World War One when the German Army entered the Kingdom of Poland (also known as Russian Poland). Later, when German troops advanced further East, more hybrids of this kind appeared in the soldiers' slang. Twenty years on, the Wehrmacht relied heavily on requisitioned wagons and workhorses and it is when the words *Panjewagen* and *Panjepferd* were revived and gained even more popularity. It should be of no surprise, then, that they can be found in many unabridged dictionaries of German and even in the titles of a number of books.